

נחום נגד:

נקודותיו האנתרופולוגיים של "ח'ואן ח'יראדור" לאסטוריאס ונשמעות הנקורות 1

מיגל אַנח'ל אסטוריאס נחשב סופר שנתן ביטוי ספרותי למיתוס האינדיאני, אף שמקורותיו אינם אינדיאניים בלבד. לגביו המיתוס הוא רב-ממדי, ופירושו: א) החלום הקולקטיבי, המעלה לדרגה קוסמית כל ממד אנושי ומקנה משמעות על-טבעית לטבעי, ובכך הוא מעלה את האדם הקטן למרומי עולם.

ב) באמצעות המיתוס פונה האדם לאלים הטובים והרעים, והספרות היא אחד הביטויים לפנייה זו אל הכוחות שמעל לאדם. האלים יצרו את האדם למען יהלל אותם. המלים האנושיות הפכו קיום אלוהי. לכן קדמו המשוררים ללוהמים, לכוהנים ולחכמים, כי האמונה היא הגורם היחיד המשעשע את האלים, היסוד הגואל שיכול להקל על שיעמומם. לכן לגבי האינדיאני המלים הן הרכיב הבסיסי במאגיה.²

הסופר, הואיל והוא מחייה את המיתוס ואת שימושו, הריהו משרת אלים ואדם כאחד. הוא גואלם מן הניכור התמידי ונותן טעם לחיים. על-פי תפיסתו של אסטוריאס, אלים, שדים ומלאכים סובלים מניכור בדומה לאדם, והוא מבטא רעיון זה במיוחד ברומן *Mulata de Tal*.³ המיתוסים, השונים במקורותיהם, מצטרפים לאווירה כללית בה נוצר מגע ישיר, אמיתי, בין האדם, הטבע ומה שלמעלה מן הטבע. ג) המיתוס לא רק רוממות יש בו אלא הוא מבטא את העולם השני, הפחד, הבדידות והסיוט. הסיפור, והפולחן המתלווה לסיפור, הם תשובה אי-ראציונלית לבעיות עולם, תשובה המתבטאת לעתים קרובות בקרבנות אדם. האדם חי בפחד מתמיד מן הכוחות הסובבים אותו—טבעיים ואנושיים, בעלי כוח מיתי או מאגי—ובתוך כך רוממות ואפסיות מתחלפות תדיר.

ידיעת המקור למיתוסים של אסטוריאס אין בה להעיב על היוצר שמאחרי היצירה. הבדל רב יש בין ה"פופול-ווד", ספר-הקודש של שבטי הקיציה בגוואטמלה,⁴ ובין הרומן "אנשי התיירס" של מיגל אַנח'ל אסטוריאס. ביצירה הספרותית מורגשת ההשפעה המקובצת של כל הרכיבים גם יחד: מיתוס אינדיאני, השקפה פרימיטיבית, מאגיה וסוריאליזם יכולים להיות ביטוי לטוב ולרע בחיי האדם, ובפרט בחיי האני הקיבוצי. דוגמה מובהקת להשפעה קיבוצית יכול לשמש הסיפור "ח'ואן ח'יראדור" (Juan Girador) בקובץ *Lida Sal*, סיפור בו אפשר לעקוב אחרי כל גילגולי המקורות וההשפעות, ולקבל מתוך כך דגם חשוב ביותר לתהליך החשיבה היצירתית של הסופר.

עלילת הסיפור פשוטה. בן למשפחת קוסמים ידועה, "הסובבים", שסמלה הוא החמגיה—סמל ההתבוננות והפוריות—מחכה לאחר מות אביו בגן-עדן ירוק עלי-

אדמות להתפוררות גוף האב על-מנת לקחת ממנו את ה"עטיפה"⁶, טבורו של אביו, כדי לקבל בדרך זו את המאגיה המיוחדת של החמניה הפוריה ולצאת מגן-עדן צמחי ירוק לשוט בעולם. לאחר שלקח את סוד המאגיה הנקשר לטבורו מופיעים ארבעה צבעים בעלי-משמעות שעליהם העולם עומד: שחור, אדום, ירוק וצהוב,⁷ ופעולותיו הראשונות הן של גיבור אגדי הנוטל מבעלי-היכולת ומחלק בין העניים, בכוח ההיפנוזה שבשילוש סיבוביו, סביב המוקד שאותו הוא מכשף.⁸ כסמל אל-הפוריות והטבע מתעורר העולם בכל מקום והפוריות מלווה אותו.⁹ על מעלליו של Hum Batz, השם האינדיאני של "יוחנן המסתובב", שומעת המלכה Chitutul-XIU, מלכת המדבריות, שעקרותה היא חלק מעקרות הממלכה.¹⁰

היא קוראת לקוסם Hum Batz ובדומה לדידו היא מעמידה את ממלכתה לרשותו של איניאס החדש, סמל הפוריות.¹¹ כשהמאגיה אינה מועילה והמלכה מקבלת את הווסת כרגיל, בלי כל סימן לפוריות,¹² היא מתאכזבת ורוצחת את הקוסם כדי לזכות בטבורו המפורה. מן הקשר בינה ובין הטבור האגדי נולדים שני אחים-תאומים: סובב-אור, בשר, אדם; וסובב-צל, חלום.¹³ הם יוצאים לחפש את אביהם המת. בינתיים האב-השלד מתקשר בדמות קני-סוף, טבע, מים, אשה יפה שהפכה מכשפה מכוערת בגלל התקשרותה אל המת.¹⁴ בכוח של מאגיה, לאחר שהיא תופסת עטלף ומקיוה מדמו, נולד בן עטלף שיהיה ממשיך המאגיה של החמניה והפוריות, בהיותו השלישי בין האחים. האחים-התאומים מוציאים את השלד החי, את האח השלישי, וארבעתם עולים לשמיים ככוכבי-מרום.¹⁵ והם מסתובבים סביב גזע עץ גבוה במיוחד, כשברקע הקריאות הנרגשות והתפילה של שתי גשיו של המת. השלד עלה יחד עם בניו ותפס את אחת מארבע הנקודות של הסיבוב.¹⁶

הסיפור מתחלק לשלבים אלה:

- 1) הופעת הדמות הפלאית וקבלת סוד האב, סמל החמניה: העטיפה, פוריות
- 2) הדמות כגיבור עממי מאז יציאתו מגן-העדן האורבורי הראשון. האדמה והאדם.
- 3) הופעת מלכת-המדבר שיו שתכונותיה: שממה-עקרות, אין צמחיה—אין ילדים.
- 4) נסיון לזווג בין הפוריות של ח'ואן ה'יראדור ל-Chitutul-XIU.
- 5) ניפוץ האשליה.
- 6) רצח פולחני, הורדת טבור בעל ארבעה צבעי-יסוד-עולם, והפראה מאגית.
- 7) פוריות המדבר כאדם. נולדים שני אחים תאומים: אור וצל.
- 8) השלד מתחבר לקני-סוף, אשה צעירה ומכשפה. התוצאה: פוריות שטנית. נלקח עטלף, סמל המוות,¹⁷ וממנו נוצר החי שנוולד מבוגר וימות ילד, כי כך דרכם של בני-מתים.
- 9) האחים-התאומים מוצאים את אביהם.
- 10) עולים על גזע גבוה ומסתובבים סביב צירו מארבעה כיוונים.
- 11) תפילת הפרידה מהגשים, האמהות.

למבט ראשון מגלה הסיפור עולם כפול: שם מאגי ושם גלוי-ח'ואן ח'יראדור (Juan Girador) ו-Hum Batz; ולגבי האשה-שיו וצי'טוטול. על-פי אסטוריאס ח'ואן הוא שם כללי, כך מתכנה כל אינדיאני, כדי לא לגלות את שמו האמיתי ולא למסור את הזהות הקשורה לשם למי שיוכל להשתמש בו לצורך שליטה מאגית.¹⁸ רק המקורבים ביותר לאיש, אלה שמעולם לא ירצו ברעתו, שומרים את השם בסוד. כך מתוארת מלחמתם של אָלי התירס באָלי השאול, והמלחמה נחרצה ברגע שנודעו לאָלי התירס שמותיהם של אָלי השאול.¹⁹ האווירה בסיפור מיתית קדומה, טרום-ספרדית בתיאור Hum Batz, גן-עדן שלו, המאגיה, ופולחן ההתפורר-רות של גוף האב. מצד שני, הרכיבה על סוס, תיאור עיר, מאפיה ושוטרים, מקנים ממד חדש לסיפור המיתי הקדום. ברור שאסטוריאס משתמש במקורות שונים וממקד את ההתרחשות בזמן לא זמן, מקום ללא מקום, בלי לציין שם עיר, מקום התרחשות, ובלי שתהיה כל אפשרות לזיהוי גיאוגרפי.

המקורות

מקור מיתולוגי קדום. Hum Batz הוא אחד האחים-הקופים התאומים, בפופול-ווק, אחים לאָלי-התירס בתקופה שקדמה לאדם.²⁰ הקוף הוא סמל הפוריות.²¹ מכאן שהסיפור בפופול-ווק מספר על יסודות ארוטיים שונים, כגון ריקוד הקוף כשערוותו כלפי-חוץ, ובצורה זו מופיע בריקודים מאוחרים יותר, המעלים את האפוס של הום באץ, הגוע שקדם לאדם.²² בפופול-ווק שני האחים-הקופים שהפכו חיות בעקבות ריב עם אחיהם, אָלי-התירס, מטפסים על עץ בלי שיוכלו לרדת. הם נופלים מענף לענף כציפורים ומסמלים את רוחות השמיים.²³ הום באץ מצויר גם בקובץ אינדיאני בצורת שלד, וכך הוא מופיע בריקודים פולחניים.²⁴ "העטיפה" היא היסוד המקודש ביותר לשבטי הקיצ'ה בגוואטמאלה.²⁵ הום באץ מופיע בסיפורו של אסטוריאס כמכשף השומר אותו יסוד עטוף היכול להביא לפוריות האדמה והאדם, סוד לקיום השבט. בחומר עטוף זה נקשרו האלים הקדמונים שליוו, על-פי הפופול-ווק, את השבטים האינדיאניים בעלייתם להר-הברכה.²⁶ ארבעה צבעי הטבור הם ארבעה צבעי ה-Xibalba, השאול האינדיאני,²⁷ וארבעה צבעי-היסוד בספר-הנבואות האינדיאני Chilam Balam.²⁸ ארבעה צבעים מסמלים גם את ארבע רוחות השמיים ואת שלמות ההוויה.

מקורות המלכה שיו. שיו הוא שם של ממלכת מאיה הקשורה לבירה העתיקה, Uxamal.²⁸ הסמל של אותה משפחה הוא אשה שמבטנה יוצא העץ הגיניאלוגי, עץ החיים או העץ הקוסמי.²⁹ צ'יטוטול (Chitutul), שמה השני, קשור אולי לצי'מלמאט (Chimalmat), האשה הענקית של הגואקמאיה השביעית בפופול-ווק, אחד מעמודי העולם.³⁰ גם המלכה בסיפור של אסטוריאס היא דמות-ענק. יש גם מובן אחר למלה שיו, הקשורה לדמות של מכשפה שמקורה אצטקי. הפירוש

המילולי הוא צבע טורקוז, שמיים ללא עננים.³¹ מכאן מקור השם המורכב שמיים ללא עננים, שפירושו מדבר, חוסר-פוריות וסמל משפחת המלוכה של המאיה, שהוא כאמור אשה ממנה יוצא העץ הגיניאלוגי.

מקורות אנתרופולוגיים. לסיפור מקור אנתרופולוגי בדוק. כמעט כל האנתרופולוגים המטפלים בפולחני הקיצי'ה בגוואטמאלה עוסקים בריקוד ששמו "העץ המעופף". ריקוד זה, שנחוג מדי-שנה בצי'יקסטנאנגו בגוואטמאלה ובמקסיקו, נאסר לפני שנים-מספר בגלל הסיכון שבו. האנתרופולוג ח'ירארד (Girard) חי תקופה ארוכה בין שבטי הצ'ורטיס (Chortis) ורשם עדויות למנהגיהם, כשהסברו קשור בדרך-כלל ללוח-השנה, שהוא לוח-שמש ולוח התקלאי. הוא מספר על ריקוד הקשור להום באץ (Hum Batz), אחד השליטים של התקופה המיתית השניה והשלישית, ומקומו זהו בלוח הצ'ורטיס והמאיה.³² בסמלים ההירוגליפיים הוא מופיע כשלד ואָל-קוף. ריקוד העץ המעופף שבשבט הנבדק הוא חלק מריקוד מורכב יותר המספר את תולדות העולם כתפיסה דראמטית של הפופול-ווד. בתקופה של ירח מלא חותכים עץ ענק, תוקעים אותו בעמוד בתחילת נובמבר, שהוא חודש מלכי-המוות—בתקופה זו נערכת חגיגה גדולה סביב נושא המתים. משאירים את הקורה, שגדלה כ־30 מטר, עד ה־21–17 בדצמבר, שהם המועדים של משחקי-המעופפים.³³ בזמן העמדת העץ הרקדן הראשי מחופש כקוף, הום באץ, ומצחיק את הקהל. ארבעה צבעים המופיעים בסיפורו של אסטוריאס הם מלבושים של הרקדנים בשלבים שונים של הצבת העץ.

בעזרת סולמות, בהקבלה מדויקת לתיאור של אסטוריאס, מגיעים ארבעה רקדנים למכשיר הסיבובי ולכל אחד מהם פינה. לפני החלוקה לארבעה מתחלק העץ לשני גורמים שהם אור וצל. עליית הרקדנים מתפרשת כעלייתן של נשמות המתים לגבהים גדולים.

המעופפים נראים כציפרים המנמיכות ומגביהות טוס ומסמנות בדרך זו את נשמות המתים ואת הום באץ, המנסה לתפוס ציפרים על-פי הפופול-ווד. למטה, על הארץ, גלגל אנושי מסובב את העץ המעופף.³⁴

מקור הריקוד הוא נושא לוויכוח אנתרופולוגי. לדעת ח'ירארד יש לחפשו במרחבי הטרום-היסטוריה, כשפוצעו ריקודים סביב עמוד-עץ שסימל את חלוקת הזמנים ואת פוריות האדמה, התקופה שעליה בנה פרייזר את מחקריו על "ענף הזהב". את מלות התפילה של שיו, על-פי אסטוריאס, אפשר למצוא בתפילות הגלגל האנושי למטה, ברגע שהמעופפים מגביהים ומנמיכים טוס.³⁵

יש תיאורים קדומים ביותר של ריקוד המעופפים. השלם ביותר הוא מן המאה ה־17, והוא דומה לתיאור המעופפים בסיפור של אסטוריאס. החזיון בשיר הספרדי מסתיים כשארבעה גברים רעולייפנים קושרים את גופם, עולים על קורה שבראשה גלגל בצורת צלב, ומפילים עצמם מגובה רב. מהיותם קשורים סביב העץ הם מתחילים בתרגיל סיבובי סביב הציר והכל מוחאים כפיים.³⁶ הצופים רואים במשחק-חזיון זה

התגלמות של ארבעה פתחי השמיים, ארבעה כוכבי-ציר ושערי הזמן המסתובבים לעד ומפעילים את מערכות הכוכבים. הזהות בין הריקוד האינדיאני לסיפור של אסטוריאס נעלה על כל ספק. משותף לשניהם:

(1) הריקוד הפולחני סביב העץ.

(2) שם הגיבור הראשי.

(3) הטיפוס על העץ.

(4) התפילות.

(5) הסיבוב סביב הציר, ההתגלמות של ארבעת פתחי השמיים.

לעיני הסופר עמד המשחק הקדום וביצעו הפולחני מדי שנה, ויטודות שונים המופיעים בריקוד הצ'ורטיס בחזיון "ההיסטוריה", שהוא בבחינת תפיסה דראמטית של הפופול-ווי. למקור הקדום האנתרופולוגי אפשר להוסיף יחידות אחרות הנוגעות להבנת המיתוס:

(1) לידתו של הגיבור בגן-עדן אורופורי.³⁷

(2) עם קבלת ירושתו, האב עוזב את "החלק הטוב" של האם הגדולה ויוצא לנדודיו והרפתקותיו.

(3) שיו, שבסמל המשפחה מאיה, מתוארת כאשה ממנה יוצא העץ הקוסמוגוני, מסמלת את החלק הדימוני של האם הגדולה, שבצורתה הטובה קורא לה אסטוריא "האדמה הפורחת".³⁸ האם הגדולה אינה מעוניינת בן המאהב אלא בחלק מגופו שיכול להפרות את שממתה.³⁹ הזהות בין שיו ואם-האדמה נמסרת בבירור בתיאורי הסופר. בהגיע הום באץ לאזור הממלכה נאמר: Llego el dueño de esta tierra sin dueño [הגיע האדון של אדמה זו ללא בעל].⁴⁰ דברי המלכה בהקבילה אותו: y que la aridez acabe en mi y el desierto en mis dominios (...)[שהשממה תיפסק בי והמדבר בממלכת].⁴¹ תיאורי הממלכה:

1) xiu tornose en una mujer montaña.

2) sus rodi llas cerros de huesos.

3) entre sus piernas montañas.

(1) שיו הפכה אשה-הר. (2) בירכיה גבעות-עצם. (3) בין רגליה-הרים.⁴²

יש זהות בין אשה-אדמה-מדבר ואם-גדולה, המעוניינת בגורם הפוריות של הבן וממיתה אותו כדי להשתמש בטבורו המפרה. כך נוצר הקשר בין הניגודים. הבן שהשתחרר מגן-העדן של האם-הגדולה מתחבר בחלק הדימוני שבן, ונולדים שני האחים התאומים: אור וצל. על-פי יונג, הבן השלישי הוא האמיתי בהיותו הראשון, החוזר על עצמו, לאחר התפרצות הצל שהוא התאום השני.⁴³ על-ידי פגישת השלד עם דמות מיתית אחרת-אשה-קנה-סוף-נולד ילד מבוגר. הספר הילד המבוגר שבגוף הסיפור מעניין כשלעצמו: בן-החיים מתקרב למוות. התקרבותו אל המוות היא ממילא התרחקות ממקור החיים, שהוא בסיס לידתו. ההתרחקות מביאה לגעועים עזים למקורו, להתבגרות וויקנה, כלומר ממד הזמן. מצד שני, בן ההורים המתים מתקרב לחיים ומתרחק מן המוות. גם הוא מתרחק ממקור לידתו

שהוא המוות, ולכן דרך גידולו הפוכה: זקן, מבוגר, ילד—ובצורה זו זרימתו במרחבי הזמן הפוכה.⁴⁴

בסיפור משובצים מקורות שונים נוספים ואפשר לראות בו גם את הדראמה של נסיון לאחד את הניגודים הבינאריים, בדומה לאיחוד אָש ומים על-ידי הסמל של מים שרופים שבתרבות המאיה והאצטקים.⁴⁵

הניגודים הבינאריים הם: הום באץ (Hum Batz)—גבר—מירב הפוריות. שיו (Chi-tutul-XIU)—אשה, אפס-פוריות.

הום באץ הוא התגלמות הטבע בפוריותו. שיו—התגלמות העיר הבנויה בנייני-סיד, הטבע המת.

הום באץ חי-סיבובים בארץ, מאגיה. הום באץ מת-סיבובים בשמיים, קוסמו-גוניה.

בן אור; בן צל.

בן בשר; בן חלום.

ילידי חיים; ילידי מוות.

כמקור לסיפור אפשר לראות גם את הפולחן של אלוהות הצמחיה כחלק ממחזוריות הטבע, בה מלך-הטבע נרצח על-ידי אשתו כדי שיינלד או יקום מלך חדש.

בגלל מורכבותו של הסיפור אין לראות בו רק תיאור אקזוטי ודמיון טהור של הסופר כפי שיכול לראות זאת מבקר קומוניסטי של אסטוריאס כגאליץ' (Galich).⁴⁶ מצד שני, אין מדובר כאן במיתוס אינדיאני בלבד. המטען ההשכלתי של אסטוריאס ממלא תפקיד מכריע. אין ספק שהכיר את הפופול-ווד, את המקורות האנתרופולוגיים של ריקוד-המעופפים. ידועה לו גם התפיסה היונגיאנית של האם-הגדולה. אסטוריאס צירף רכיבים שונים שמכוו צירופם מתקבל נוסף כגון התפיסה הבינארית, המשתלבת בניתוחו הסטרוקטוראלי של לוי-שטראוס. כל הרכיבים גם יחד השפיעו השפעה קיבוצית כוללת. ההפרדה יכולה להצביע על מקורות מסוימים; לא את כולם אפשר לאתר ולקבוע. במקרה זה, אם יטען המבקר שמקור המיתוס הוא החשוב, לא יוכל למצוא את שיטתו במבוך הרכיבים המצטרפים. מן ההשפעה הקיבוצית הכוללת נבנה סיפור ובו יחידות קוסמוגוניות. עם זאת עוסק הסופר בבעיות-יסוד בחיי האדם השואף לנצח. מגופו המבוותר של האב נסללות דרכי הבנים, כי הם-הם התגלמות האב וממשיכי דרכו.⁴⁷ הנצח שבו. סבלות האב מלמדים לבנים את הדרך העתיקה. בלעדי מולידם המת היו הבנים מגששים באפלה. בלעדי הבנים לא היתה תופעת הנצח מתקיימת במת. הצל נולד יחד עם האור, הבשר והמציאות עם החלום, וכשדווקה החלום הוא המתחקה אחר שבילי האב האבוד ומגלה את דרכו כיאה לארדיכל.⁴⁸ מציאות וחלום הם שלמות האב שהועברה לשלמות הבן, והבן השלישי נושא בתוכו את זרע המוות מפוח לידתו ומפוח סמל יצירתו—העטלף. כך הבן היסודי, הכללי, מפורק לרכיביו:

(1) בן חי—מציאות.

(2) בן חלום.

3) בן מוות, סוף הדרך הקיומית. יש עולם קוסמי סביב העולם. האדמה קשורה לשמיים. נצח האדם יכול להתבטא בעולם שמימי הסובב על צירו, ובגלל אותו עולם שמימי, ואותה חזרה מתמדת בכוח הפולחן, אפשר להתגבר על יובש, על מדבר, ולהיפך לכוכב-לכת זוהר נושא להערצה, אף שהאדם נושא בחובו את המוות. לבצח-הבנים אין סוף, ווהי גישת-יסוד בתפיסת-עולמו של אסטוריאס בעקבות האינדיאנים, תפיסה המופיעה כמעט בכל ספריו ומאמריו.

הערות

- Juan Girador**; "El espejo de lida sal", siglo XXI editores Mexico, ¹ 1967; pag 61—75
- ² מדברי אסטוריאס למבקר Luis Harss. נרשם בקובץ המאמרים **Los Nuestros**, "Miguel Angel Asturias o la tierra Florida", Ed. Sudamericana; Bs. Mircea Eliade, **Myto y Realidad**, Pag 115. As. 1968; נושא זה מפתח חוקר-הדתות. (בספרו) בתרגום לספרדית 24 pag. Guadarrana, Madrid 1968. החוקר מביא כדוגמה את אפוס קאליוואלה הפיני, בו מסופר על ריפוי פצעי-מוות בכוח זכרון של מיתוס הברזל.
- ³ **Mulata de Tal. Obras Escogidas III**; Aguilar, Madrid 1966; pag 9—423
- ⁴ מדובר ב־Popol Vuh, מיתוס הולדת העולם ושבטי גוואטמאלה, בו מסופר בחוץ השאר על בריאת האדם מתירס, מיתוס אותו פיתח אסטוריאס ברומן שלו, "אנשי התירס".
- ⁵ **Hombres de Maiz; Obras Eccogidas 1**; Aguilar, Madrid 1964; pag 551—945
- ⁶ **Juan Girador**, pag 63
- ⁷ **Juan Girador**, pag 63
- ⁸ **Juan Girador**, pag 64/5
- ⁹ **Juan Girador**, pag 64/5
- ¹⁰ **Juan Girador**, pag 65
- ¹¹ **Juan Girador**, pag 67
- ¹² **Juan Girador**, pag 68
- ¹³ **Juan Girador**, pag 69
- ¹⁴ **Juan Girador**, pag 72/73
- ¹⁵ **Juan Girador**, pag 73
- ¹⁶ **Juan Girador**, pag 71. על-פי הפופול-יוך העטלף הוא אחד מאדוני ה־xibalba (השאול) והכורתה אח ראש Hunahpu, אל התירס, כשהתכונן הלו לראות אם מאיר השחר. בתרגום Adrian Recinos, Fondo de Cultura Economica, Mexico 1970; pag 89
- ¹⁷ Luis Harss, pag 95
- ¹⁸ **Popol Vuh—Recinos** pag 81
- ¹⁹ **Popol Vuh—Recinos** pag 64
- ²⁰ על כך כותב האנתרופולוג והסופר מגוואטמאלה, **Samoayoa Chinchilla**, "Breve Reseña del arte Maya", **Antropologia e historia de Guatemala** No. 2, Julio 1958; IDAEH Guatemala pag 14

- 22 כלומר, הקופים.
Popol Vuh—Recinos pag 64²³
 Rafael Girard, **El popol Vuh. Fuente historica**; Editorial del Ministerio de Educacion Publica 1952, Guatemala; pag 363
 25 אותו נושא, אבות השבטים, בפופול-וויך, פרק 9, חלק 3.
Popol Vuh—Recinos, pag 111²⁶
 27 מקום יישוב לפני בוא שבטי הקיצ'יה ושמו Xibalbay, לאחר הכיבוש על-ידי מחברי הפופול-וויך הפך השם נרדף לשאול.
 Silvanus Morley, **La Civilisacion Maya**; Fondo de Cultura Economica, Mexico 1965; pag 109—112, 114—116, 125—128, 132—133, 189—192, 364, 376, 439
 Morley, **La Civilisacion**, pag 109²⁸
 Popol Vuh, Recinos pag 34²⁹
 Morley Silvanus, **The Ancient Maya**; California 1968 (Stanford University Press); pp. 98—9, 107—8, 110—11, 148—149, Peterson Fredrik K., **Ancient Mexico**; London 1967; G. Allen & Unwin; pp. 83—4
 Girard Rafael, **El Popol**, pag 322, 353, 653, 363—4³²
 Girard Rafael, **ibid**, 363³³
 Girard Rafael, **ibid**, 364³⁴
 Leonard Schulze Jena, **Leben Glaube und Shprache Der Quiche Von Guatemala**, Sociedad Mexico Alemana "Alejandro de Humbolt"; Mexico 1933
 J. Antonio Villacorta, **Exegesis Crestomatica del Manuscrito Quiche**,³⁶ pag 312—4; Jose de Piñeda Ibarra, Guatemala 1962
 37 על-פי תפיסתו של אריך נוימן, בעקבות יונג. בשני ספרים בסיסיים מפתח נוימן גישה זו: הראשון (בחרגום ספרדי), Origenes E **Historia de la Conciencia**; Paydos, Buenos Aires, 1970.
The Great Mother, London, Routledge & Kegan Paul, 1955
 Luis Harss, **Los...**, pag 111³⁸
ibid³⁹
Juan Girador, 67⁴⁰
Juan Girador, 67⁴¹
Juan Girador, 67⁴²
 C. G. Jung, **Simbologia del Espiritu**; Fondo de Cultura Economica,⁴³ Mexico 1962; pag 231, 261
Juan Girador, pag 71⁴⁴
 Laurette Sejourne, **Pensamiento y Religion en el Mexico Antiquo**;⁴⁵ Fondo de Cultura Economica, Mexico 1957; pag 120—121
Juan Girador, pag 69⁴⁶
 Galich Manuel, **Nueva Literatura Guatemalteca**; Panorama de la⁴⁷ actual Literatura; Casa de las Americas, Habana, Cuba; pag 39—59
Juan Girador, pag 70⁴⁷